خراسان بزرگ: سال هفتم، شماره (۲۳)، تابستان ۱۳۹۵
Quarterly bulletin of Greater Khorasan: Vol.7, No.23, Summer 2016

گردشگری مذهبی در مسیر هجرت امام رضا(ع) در ایران

اصغر مولائی[۱]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۹/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۱/۲۸

شماره صفحات: ۱۰۴-۸۹

چکیده

تعظیم شعائر دینی و مذهبی و بزرگداشت آنها یکی از توصیه‌های دینی است. هجرت امام‌رضا(ع) به ایران یکی، به‌عنوان بزرگترین رویداد مذهبی تاریخ ایران مسیری معنوی و مذهبی را بوجود آورده است که قابلیت بازشناسی به عنوان محور گردشگری مذهبی را داراست. توجه به این مفاهیم در مسیر حرکت امام رضا (ع) اعم از پدیده‌های کالبدی، کاربری، فرهنگی، اجتماعی، طبیعی می‌تواند به تعمیق ریشه‌های ایرانی_اسلامی بویژه هویت مکانی رضوی نزدیک نماید. با این توصیف هدف این مقاله، بازشناسی محور حرکت امام رضا (ع) در ایران به منظور توسعه برنامه‌ریزی و طراحی شهرها و مناطق در این مسیر، بر مدار زمین‌ها و ارزشهای رضوی می‌باشد. پژوهش حاضر با روش تحقیق تاریخی، تحلیلی و پژوهش میان‌رشته‌ای و با استفاده از شیوه‌های مطالعه اسنادی، کتابخانه‌ای و پژوهشهای موردی انجام می‌شود. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که ایجاد محور فرهنگی رضوی به‌صورت یکپارچه نیازمند تقویت و ایجاد زیرساختهای گردشگری موردنیاز در ابعاد مختلف خواهد بود. این نیازها شامل تاسیسات و تجهیزات حمل‌ونقل عمومی، رفاهی، تفریحی و تفرج‌گاهی، بهداشتی و درمانی، ایمنی و امنیتی، نشانه‌ها و نمادهای راهنما و خاطره‌انگیز و ... می‌باشد. رویکرد گردشگری مذهبی در محور هجرت امام رضا(ع) با هدف تعظیم شعائر مذهبی و بزرگداشت مهمترین رویداد مذهبی تاریخ ایران می‌تواند در بازشناسی مسیرها و نقاط مهم حضور امام رضا(ع) ضمن استفاده از قابلیتهای محیطی هر بخش همراه باشد. این امر با بکارگیری نشانه‌ها و نمادهایی از قبیل دروازه‌های ورود و خروج امام رضا(ع)، سقاخانه‌ها، نقاره‌خانه‌ها و مراسم نقاره‌زنی و سایر یادمانهای کالبدی_فرهنگی محقق می‌شود.

کلید واژه‌ها: مسیر هجرت امام‌رضا(ع)، گردشگری مذهبی، قدمگاه، بقاع متبرکه.

۱. دانش‌آموخته دکتری شهرسازی؛ مدرس دانشگاه هنر اسلامی تبریز ؛ molaei.2488@gmail.com

۱- مقدمه

جهانگردی با انگیزه‌های گوناگونی صورت می‌گیرد. برخی از این انگیزه‌ها به فرهنگ و آیین‌های مربوط به آن مرتبط می‌گردد. از این‌رو توریسم فرهنگی، توریسم اجتماعی و توریسم مذهبی دارای انگیزه‌های مشترکی هستند. فرهنگ جاذبه اصلی گردشگری است. بدون فرهنگ که تفاوت‌ها را ایجاد می‌کند، همه جاها شبیه به هم به نظر می‌رسند. گردشگری مذهبی یکی از قدیمی ترین و پررونق ترین گردشگری‌های گذشته و حال حاضر در سراسر جهان است که قدمت آن به فرهنگ دینی می رسد. اگر نگاهی به تاریخ گذشته در زمینه ی سفرها و گردش های مذهبی داشته باشیم به گردش های مذهبی چون مراسم مقدس یونانیان باستان در معابد آپلون و ... سفرهای مصریان برای دیدار از فراعنه و... (دورانت،۱۳۷۰، ۲۰۵). ایرانیان باستان به معبد آناهیتا در کنگاور و ... و نظایر آن بر می خوریم که هر یک به گونه ای، قدمت و رواج این شکل از گردشگری را در میان ملل مختلف نشان میدهند.

توریسم فرهنگی به آن بخش از گردشگری اطلاق می‌شود که به جاذبه‌های فرهنگی و تاریخی توجه می‌شود. گردشگری می‌تواند برای حفظ و تجدید حیات فعالیت‌های مختلف فرهنگی اثرات مثبتی داشته باشد. توریسم فرهنگی به عنوان نمونه می‌تواند در بر گیرنده اجرای هنرهای نمایشی، بازدیدهای فستیوالی از آثار تاریخی و یادبودها، تورهای آموزشی، موزه‌ها، میراث‌های طبیعی و فستیوال‌های مذهبی باشد.

توسعه گردشگری به عنوان یک پدیده فرهنگی_مذهبی موجب می‌شود که فرصت کافی برای تبادل فرهنگی و اجتماعی بین گردشگر و جامعه میزبان بوجود آید (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۹۰، ۸۹). در گردشگری مذهبی، مزایایی همچون وجود بقاع متبرکه، مراسم و آیین‌های مذهبی، وجود امکانات اقامتی، فرصتهای خرید و جاذبه‌های گردشگری و دستیابی به آرامش روحی و معنوی باعث جذابیت بیشتر این اماکن می‌شوند.

از نظر میرچاد الیاده، مکانهای مقدس فناناپذیرند و به عنوان سمبلی از جاودانگی جامعه دینی شناخته می‌شوند. وی اماکن مذهبی را محورهای جهان می‌نامد چرا که آن مکان از زاویه نگاه زائر به منزله مرکز جهان اوست (تیموتی و اولسن، ۱۳۹۲، ۳۸).

گردشگری و گذران اوقات فراغت به شیوه‌ای جدید، پدیده‌ای پیامدی و همزمان جز جدایی ناپذیر جامعه‌ی صنعتی و حلقه‌ای مهم در باز تولید آن است (مؤمنی، ۱۳۸۶، ۱۵)؛ زیارت و گردشگری مذهبی که ریشه در باورها و اعتقادهای دینی - مذهبی دارد، به مفهوم تخصصی خود فراتر از وابستگی به زمان و اوقات فراغت، عامل مهم جغرافیای انسانی در شکل‌گیری مسافرت، ایجاد تمرکز و چشم انداز فرهنگی است. در میان گردشگران مذهبی با دو گروه مواجه هستیم: یکی زائران، کسانی که انگیزه‌ی آنها از مسافرت، فقط انجام امور مذهبی است و زمان و مدت اقامت آنها، تابع اوقات فراغت نیست و دیگری، گردشگران مذهبی که ضمن انجام زیارت و شرکت در مراسم مذهبی از مکان های دیگر گردشگری(اعم از مذهبی و غیر زیارتی) نیز دیدن می‌کنند و یا به عبارتی دیگر، اهداف مسافرت آنها چند منظوره با اولویت زیارت است. با این وجود امروزه گردشگری مذهبی با همه‌ی اجز اء و گونه‌های مختلف آن، به سبب ویژگی های ساختاری و کارکردی خاص، توانسته خود را در متن گردشگری جهانی جای دهد، به طوری که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فر ا گرفته است (Nolan,1989:11/Santos,2004:8).

به هر حال پیدایش حیات، شکل گیری، رشد و توسعه‌ی شهرهای مذهبی، محصول ارتباط متقابل و پیامدهای فضایی جهان بینی با محیط است.

هجرت امام رضا(ع) به سرزمین ایران، زمینه‌ای را فراهم ساخت تا آن حضرت با دعوت و تبلیغ به سوی حقیقت و تبیین معارف اصیل، پایه‌های تمدن رضوی پایه‌گذاری نمود. حضور تاریخی و پربرکت امام رضا(ع) در گذر از مناطق مختلف ایران از مدینه تا مرو، علاوه بر بیان معارف رضوی، در نقاط مختلف آثار و ردپای مقدسی را در قدمگاهها و منزلگاههای کاروان امام برجای گذاشت که زمینه‌ای معنوی را برای شکل‌گیری کانونهای رضوی فراهم نمود. هجرت امام رضا(ع) این امکان را به برنامه‌ریزان، طراحان و تصمیم‌گیران می‌دهد تا با کاربست این زمینه‌های ارزشمند، به آفرینش فضاها و مکانهای معناگرا اهتمام ورزند.

از این رو قدمگاهها، بقاع متبرکه و حرمهای مطهر امامزادگان، به عنوان مراکزی برای نشر معارف رضوی، حضور و توسل شیعیان به نور امامت محسوب می‌شوند. توسعه جامع و کامل این مراکز با بهره‌گیری از معارف رضوی و با درنظر گرفتن اهداف متعالی امام رضا(ع) می‌تواند به شکل‌گیری تمدن رضوی برپایه معارف رضوی کمک نماید. قدمگاهها و بقاع متبرکه به عنوان قلب تپنده شهرها، الگوی ایرانی_اسلامی را برای زندگی اجتماعی و تامین نیازهای مختلف شیعیان ارائه می‌نمایند. این مراکز به عنوان مامن و ماوایی امن و پناهگاهی معنوی برای دردمندان و علاقمندان در کنار تامین نیازهای گردشگری و فراغتی مراجعین خواهد بود.

۲- هدف و روش تحقیق

هدف این مقاله، بازشناسی ضرورت و اهمیت و قابلیتهای مسیر سفر امام رضا (ع) در ایران به منظور توسعه گردشگری مذهبی در راستای زمینه‌ها و ارزشهای اسلامی_ایرانی می‌باشد. بنابراین این پژوهش می‌کوشد تا با تبیین اهمیت و ضرورت موضوع گردشگری مذهبی در مسیر مذکور ضمن بررسی زمینه‌ها و فرصتهای موجود در آن به ارائه راهکارهای کاربری بپردازد. از این رو پژوهش حاضر با روش تحقیق تاریخی، تحلیلی و پژوهش میان‌رشته‌ای و با استفاده از شیوه‌های مطالعه اسنادی، کتابخانه-

ای و پژوهشهای موردی انجام می‌شود. در این راستا مهم‌ترین سوال مقاله عبارت است از "**ضرورت، اهمیت و راهکارهای توسعه گردشگری مذهبی در مسیر حرکت امام رضا (ع) در ایران کدامند؟**" همچنین در انجام این پژوهش به سوالات فرعی نیز پاسخ داده می‌شود که عبارتند از: الف- ضرورت و اهمیت گردشگری مذهبی در مسیر حرکت امام رضا (ع) در ایران چیست؟ ب- مسیرها و نقاط حرکت امام رضا (ع) از مناطق ایران و قابلیتهای گردشگری آنها کدامند؟ ج- راهکارهای توسعه گردشگری مذهبی در مسیر سفر امام رضا(ع) به ایران کدامند؟ با توجه به اهداف، پرسشها و روش انجام تحقیق، فرایند انجام این پژوهش به ترتیب زیر خواهد بود: تبیین ضرورت گردشگری مذهبی، تبیین و تحلیل تاریخ و مسیر حرکت امام رضا (ع) در ایران و جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.

۳- گردشگری مذهبی

شیخ‌الرئیس بوعلی سینا در کتاب رسائل خویش در پاسخ سوالی از ابوسعید ابوالخیر درباره دعا و زیارت می‌نویسد: "غرض از دعا و زیارت آن است که این نفوس زائرین که هنوز متصلند به ابدان خود و غیرمفارقند از عالم مادی، استمداد می‌جویند از آن نفوس مفارقه، یا برای جلب خیرات و یا برای دفع مضرات. مسلم است که آن نفوس مزوره به واسطه تشابه و تناسبشان با عقول مفارقه و مجاورت و مخالطتشان با آنها، موثرند در این عالم از قبیل تاثیر نمودن سماوی نسبت به مادون خود. و آن تاثیراتی که حاصل می‌گردد از مزورین برای زائران دو قسم است: یا جسمانی است یا روحانی. اما جسمانی مثل تاثیر کردن آنها نسبت به ابدان زائرین از قبیل تاثیر مزاج معتدل است در ابدان که باعث ایجاد روح است در تجاویف دماغ که آلت است برای نفس ناطقه. این استمداد حاصل می‌شود به نیکوترین وجهی به خصوص اگر اضافه شود به او قوت نفس ناطقه زائر یعنی تا یک درجه تشابه و تناسبی میان زائر و مزور برقرار باشد (ابن‌سینا، ۱۳۲۱، ۲۶۸).

گرامیداشت اولیای خدا، مهمترین ضرورت و فلسفه احداث بقاع متبرکه و حرمهای مطهر است. خداوند متعال در قرآن کریم فرموده که: "وَ مَنْ یُعَظِّمْ شَعائِرَ اللّهِ فَإِنّها مِنْ تَقْوَى الْقُلُوب" (سوره حج، ایه ۳۲). تمام آنچه در برنامه‌های دینی وارد شده و انسان را به یاد خدا و عظمت آئین او می‌اندازد شعائر الهی است و بزرگداشت آن نشانه تقوای دلها است (مکارم، ج ۱۴، ۹۶-۹۷).

هر نوع عمل انجام شده در مناسک مذهبی، برای هدف غایی در نظر گرفته می‌شود که شمایل گوناگونی می‌یابد. در آداب شیعیان امامیه، زیارت، توسل، شفاعت، تشفی، نماز، جماعت، وقف، نذر، اعتکاف، قربانی کردن، صدقات، جشن‌ها و آیین‌های عزاداری و سوگواری و نمایش‌های آیینی مثل پرده‌خوانی و تعزیه، نمونه‌هایی از این مناسک هستند. که در اکثر موارد به گونه جمعی برگزار می‌گردند؛ مجموعه‌ای از اعمال که جان مک کوری برای توصیف آنها از تعبیر "بزرگداشت شعور جمعی" استفاده می‌کند. کنشهای دینی با ایجاد شرایط برابر و یکسان برای همه افراد مشارکت‌کننده، روح تعاون و مددکاری اجتماعی را در آنها تقویت می‌کنند و فرد را از موقعیت دنیوی چون تفاوتهای جنس و نژاد و طبقه جدا می‌کند و همسان‌گرایی و مساوات‌طلبی را بین آنان به وجود می‌آورد (لولین، ۱۳۸۳، ۳۹-۴۰) و (باقری و دردشتی، ۱۳۹۲، ۱۴۰).

در این نوع گردشگری، مکان‌های زیارتی و مراسم و شعائر مذهبی مدنظر توریست‌ها قرار می‌گیرد، مانند زیارت کعبه، اورشلیم و مشهد. زیارت از ویژگی‌های معمول مذاهب قومی و ادیان جهانی است. سفر به اماکن زیارتی اغلب حرکت دسته جمعی تعداد کثیری از زائران را به آن مناطق در پی دارد. این امر بویژه برای پیروان دین اسلام، هندو و مسیحیت حایز اهمیت است. بنابراین چنین مکان‌هایی که به دور از محل سکونت پیروان آن دین قرار دارند، به عنوان ایجاد کننده یک جریان جهانگردی می باشند که انگیزه اصلی آن انگیزه دینی است (قادری و همکاران،۱۳۸۸، ۷۷-۸۸). به اعتقاد راپوپورت هویت شهرها ریشه در فرهنگ مردم آنها دارد و معتقد است که عامل فرهنگی به ویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس ایجاد زیستگاه‌های انسانی بوده است وی اساس عمل نظم‌دهی به سکونت‌گاه‌ها را مذهب می‌داند که غالباً به شیوه‌ای نمادگرایانه صورت می‌گرفته است (راپاپورت، ۱۳۶۶: ۱۹).

یکی از ویژگیهای مذاهب وجود مناسک و سنتهای فردی و اجتماعی خاصی است که به عنوان مناسک مذهبی شناخته می‌شوند. مناسک اساسا برای حفظ انسجام گروهی‌اند و برای کارکرد درست زندگی اخلاقی به اندازه خوراک برای حفظ زندگی جسمانی اهمیت دارند و از طریق همین مناسک، گروه خود را تایید و حفظ می‌کند (همیلتون، ۱۳۹۰، ۱۷۸). از نظر جامعه‌شناسی دین، زیارت، دربردارنده شیوه‌های اساسی ارتباط نمادین انسانها یعنی زبان گفتاری، نوشتاری و جسمانی است که آموزش و حفظ میراث فرهنگی را تسهیل می‌کنند.

طبق تحقیقات روانشناسی راههای برای از بین بردن آزردگی روحی و روانی انسان وجود دارد که یکی از این راهها تخلیه روانی است. دین و مذهب ازجمله پدیده‌هایی هستند که توانایی آرامش روحی انسانها را در خود نهفته دارند (خرمشاهی، ۱۳۷۲، ۲۹۱). زیارتگاهها در ساخت، بافت، روابط و قوانین اجتماعی، نقش مهمی را داشته و دارند. یکی از کارکردهای اجتماعی زیارتگاه نقشی است که آنها به عنوان پناهگاهی برای مظلومان و ستمدیدگان و یا توبه‌کنندگان ایفاء کرده‌اند. این نقش از بست نشستن روحانیون برای احیای قوانین اسلامی، تا پناهنده شدن

اشرار برای گرفتن تامین جانی، قابل بررسی است (مدنی، ۱۳۷۰، ۳۹-۳۸).

در گردشگری مذهبی، اماکن مذهبی بویژه بناها و مجموعه‌های آرامگاهی و نیایشی از جایگاه و جذابیتی ویژه برخوردارند. در سرزمین ایران بیشترین نوع ساختمان‌هایی که از قدیم به یادگار مانده‌اند بناهایی هستند که از لحاظ اعتقادات و سنن ملی و مذهبی برای جامعه با ارزش بوده‌اند و به این لحاظ در طول زمان در مرمت و نگاهداری آنها کوشش شده است. این نوع مکان‌ها اغلب نام‌هائی مذهبی یا آیینی دارند. همانطور که انسان امروزی باورهای اسطوره‌ای را به اعتبار آنکه شکلی از خودآگاهی اجتماعی در تاریخ بوده‌اند گرامی می‌دارد، خود شیء یا مکان اسطوره‌ای هم به عنوان یک پدیده فرهنگی دوران قدیم باید در متن یک صحنه فرهنگی امروزین قرار داده شده و از آن طریق معرفی گردد تا بتواند علاوه بر بعد اعتقادی و زیارتی از نظر تبادل پیام فرهنگی با ذهن انسان امروزی ارتباط برقرار نماید.

احیای مکان‌های مذهبی در تمامی کشورهای جهان جهت جذب توریست یکی از راهکارهای توسعه توریسم فرهنگی می‌باشد. در توریسم شهری عوامل متعددی می‌توانند زمینه ساز جذب توریست‌ها باشند که وجود مکان‌های مذهبی نظیر امامزاده‌ها می‌تواند یکی از این عوامل باشد. ایران به دلیل شرایط خاص و اسلامی بودن در زمره کشورهایی قرار می‌گیرد که در توریسم مذهبی می‌تواند بسیار فعال بوده و تعداد کثیری از توریست‌های مشتاق به مذهب را به خود جذب نماید. حفاظت این سرمایه‌ها که در راستای پایداری فرهنگی و اجتماعی است و بکارگیری آن در ارتقای پایه‌های اقتصادی شهرهای مربوطه می‌تواند پایداری اقتصادی و محیطی را بدنبال داشته باشد. علاقمندی شهروندان بومی و غیربومی و گردشگران علاوه بر خاطره‌انگیزی و تعلق‌خاطر زائران ایجاد زیرساختهای لازم در راستای تامین رفاه و نیازمندیهای زائران و گردشگران ضروری خواهد بود.

در ایران، از دیرباز علاقه خاصی به خاندان اهل بیت (علیهماالسلام) وجود داشته است. بدین لحاظ اماکن متبرکه متعددی در گوشه و کنار این مرز و بوم وجود دارد که به نحوی قابلیت ایجاد قطبهای گردشگری مذهبی را بوجود اورده است (نامی، ۱۳۹۰: ۱۱۵). وجود مرقد مطهر امام رضا(ع) بزرگترین انگیزه سفر به استان خراسان رضوی است. وجود بارگاه ملکوتی رضوی باعث شده هرساله میلیون‌ها نفر از داخل و صدها هزار نفر از خارج از کشور به این استان و شهر مقدس مشهد سفر کنند. آمارهای مختلفی از ورود زائران و گردشگران به این استان وجود دارد که از ۱۵ تا ۲۰ میلیون و حتی ۲۵ تا ۳۰ میلیون نفر در نوسان بوده است (همان: ۱۲۴).

مهمترین و تاثیرگذارترین واقعهٔ تاریخی در دوران اسلامی سفر امام هشتم شیعیان در زمان خلافت عباسیان با ایالت خراسان و شهادت آن حضرت در قریهٔ سناباد طوس بود. از آن پس قریهٔ مشهدالرضا به تدریج به مهم‌ترین مرکز مذهبی و سیاسی ایران تبدیل گردید و سرنوشت منطقهٔ خراسان اساسا زیر تاثیر نقش مذهبی_زیارتی مشهد قرار گرفت که تا به امروز ادامه دارد (رضویان و شالی، ۱۳۹۰: ۸۸).

بنابراین مهمترین ضرورت ایجاد گردشگری مذهبی در مسیر سفر امام رضا(ع) به ایران تعظیم شعائر و بزرگداشت، مهمترین رویداد مذهبی در تاریخ ایران است که بازشناسی مسیر سفر و نقاط مهم حضور امام رضا (ع) را می‌طلبد. این نوع نگرش به گردشگری که با استفاده از فرصتها و زمینه‌های طبیعی، تاریخی، فرهنگی و تفریحی هر بخش نیز همراه است، می‌تواند نمونه‌ای ارزشمند در گردشگری اسلامی_ایرانی را ارائه نماید. این نوع گردشگری اغلب در قالب مسیرهایی انجام می‌شود که با گذر از نقاط مهم مذهبی، تاریخی، طبیعی و فرهنگی، مسیرهای زیارتی یا مسیرهای آیینی_مذهبی هستند.

مسیرهای آیینی_مذهبی، مانند مسیرهای زیارتی، مسیرهایی هستند که در بدلیل وقوع رویدادهای مذهبی در گذشته، حاوی زمینه‌ها و معانی فرهنگی، اجتماعی و مذهبی هستند. این مسیرها، اغلب توسط مردم و مسئولین بطور مستقیم و غیرمستقیم، گرامیداشت و احیاء می‌شوند. برگزاری مراسم‌هایی در سالگرد واقعه مذهبی، مانند حرکت کاروانهای پیاده زیارتی، یکی از رایج‌ترین سنتهای مردمی بوده است. مسیرهای زیارتی اغلب به شهرها و مردم اهل تشیع اختصاص دارد که از آن جمله می‌توان به مسیر زائران اربعین امام حسین (ع) از نجف تا کربلا نام برد. همچنین مسیر حرم حضرت معصومه تا مسجد مقدس جمکران در شهر قم را نیز به عنوان مسیری آیینی می‌توان نام برد.در مسیر هجرت امام رضا(ع) به سرزمین ایران، مسیرهای منتهی به قدمگاه‌ها اغلب به عنوان مسیرهایی آیینی و فرهنگی پذیرفته می‌شود. حرکت جمعی مردم در قالب دسته‌ها و کاروانهای زیارتی، عزاداری و سوگواری و نمادین، مسیرهای مربوطه را به‌صورت مسیرهایی آیینی با منظر فرهنگی رضوی تبدیل می‌نماید. در این مسیرهای آیینی، ایستگاههای اقامتی، خدمات‌رسانی، ایستگاههای صلواتی، مراکز درمانی و اورژانسی کارایی و عملکرد این مسیرها را ارتقا می‌بخشند. همچنین حضور

و استقبال مردم از زائران و کاروانهای پیاده و پذیرایی از آنها، در نزدیکی ابادیها و شهرها یکی از سنتهای مربوط به این مسیرهای آیینی است.

٤- بررسی مسیر حرکت امام رضا (ع) در ایران

٤-١- تاریخ حرکت امام رضـا (ع) در ایـران: مـدتی از روزگار زندگانی امام رضا (علیه السلام) همزمان با خلافـت هـارون الرشید بود. در این زمان است که مصیبت دردنـاک شـهادت پـدر بزرگوارشان و دیگر مصیبت‌های اسفبار بـرای علویـان (سـادات و نوادگان امیرالمؤمنین) واقع شده است. در آن زمـان کوشـش‌های فراوانـی در تحریـک هـارون بـرای کشـتن امـام رضـا (علیـه السلام) می‌شد تا آنجا که در نهایت هارون تصمیم بـر قتـل امـام گرفت؛ اما فرصت نیافت نقشه خود را عملـی کنـد. بعـد از وفـات هارون فرزندش امین به خلافت رسید. در این زمان به علت مرگ هارون ضعف و تزلزل بر حکومت سایه افکنده بود و این تزلـزل و غرق بودن امین در فساد و تباهی باعث شده بود که او و دسـتگاه حکومت، از توجه به سوی امام و پیگیری امر ایشـان بازماننـد. از ایـن رو می‌تـوانیم ایـن دوره را در زنـدگی امـام دوران آرامـش بنامیم(علیخانی، ۱۳۹۱). امام رضا (ع)، پس از چهارماه مسـافرت، در نمیه اول سال ۲۰۱ قمری وارد مرو شـد (شـیخ‌صـدوق،۱۳۷۸، ۱۳۶). در علامه محمدباقر مجلسـی در بحارالـانوار، تـاریخ ولایـت عهدی امام رضا(ع) را هفتم رمضـان سـال ۲۰۱ هجـری قمـری، عنوان می‌نماید (مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۱۲).

مسیری که مأمون برای انتقال امام رضا (ع) از مدینه به مرو انتخاب کرده بود از دیدگاه جغرافیای طبیعی، اجتماعی، سیاسی و مذهبی بسیار حساب شده و زیرکانه بود. بررسی جغرافیای تاریخی هجرت علی بن موسی الرضا علیه السّلام به گونه‌ای که به تفصیل و با طرح جزئیات حوادث، شهر به شهر، منزل به منزل به شرح آن خواهیم پرداخت خود به تنهایی نمایانگر ماهیّت ولایتعهدی علی بن موسی الرضا (ع) است و به اعتقاد نگارنده، ترسیم جغرافیای تاریخی عزیمت امام رضا (ع) و حوادثی که در طول این سفر رخ داده یکی از دلایل روشن ماهیّت ولایتعهدی است که به بسیاری از پرسشها و سوء تعبیرها درباره پذیرش آن از سوی امام علیه السّلام خاتمه می‌دهد. امام رضا (ع) در طول این سفر همواره دست به اقداماتی زد که مآلا به افشای اهداف مأمون از طرح ولایتعهدی و اعلام مواضع خود نسبت به پیشنهاد مأمون انجامید. این اقدامات از همان ابتدای سفر آغاز شد و در طول سفر هرگاه که فرصت مغتنم بود ادامه می‌یافت تا هنگامی که حضرت به مرو رسید (عرفان‌منش، ۱۳۷۴، ۶).

منابع جغرافیایی و کتابهای مسالک و ممالک قدیم شرح مستقلی از منزلگاههای میان مدینه تا بصره ذکر نکرده‌اند، امّا از اطلاعاتی که در ذکر مسافات و منازل میان مدینه و کوفه و کوفه به بصره ارائه می‌دهند می‌توان به منازل و مسافات میان مدینه تا بصره پی برد. در تلاقی راههای مذکور «معدن نقره» منزلگاهی است که از آنجا سه راه جداگانه به مدینه، کوفه و بصره وجود دارد، ما ابتدا منازل و مسافات میان مدینه تا معدن نقره و سپس از آنجا تا بصره را ذکر می‌کنیم. ابن رسته در الاعلاق النفیسهٔ، منازل میان مدینه تا معدن نقره را چنین شرح می‌دهد:

١- از مدینه تا «رکابیه» ده میل است.

٢- از رکابیه تا «طرف» پانزده میل است و آن منزلگاهی است که در ایّام حج جمعیّت زیادی در آن گرد می‌آیند و آب آشامیدنی آنها بارانی است که در آبگیرها جمع می‌شود.[۱]

٣- از طرف تا «سقره» هفت میل است.

۴- از سقره تا «بطن النّخل» پانزده میل است و آن منزلگاهی است پرجمعیّت و پرنعمت، دارای نخلستانها و مزارع بسیار که آب آشامیدنی آن از قنوات است و چاه در آنجا کم عمق است و در پنج ذراعی آب ظاهر می‌شود، این سرزمین شنزاری بود که بعد از اسلام، معصب بن زبیر در ایام خلافت برادرش آن را آباد نمود.[۲] راه از بطن النخل تا «مکحولین» ادامه می‌یابد و از آنجا به «حصین» می‌رود.[۳] (عرفان‌منش، ۱۳۷۴، ۲۳).

۵- از حصین تا «عسیله» سیزده میل است، عسیله منزلگاهی است کم آب،[۴] تنگ و باریک که آب آشامیدنی آن از ۵ حلقه چاه آب تأمین می‌شود.

۶- از عسیله[۵] تا «محدث» بیست و هشت میل است. محدث جایی است کم آب که[۶] استراحتگاه شبانه عسیله می‌باشد.

۷- از محدث تا «معدن نقره» ده میل[۷] و آن منزلگاهی است که بدویان بسیاری در آن ساکنند. آب شرب آنها از چاههاست ولی اندک است.[۸]

همان طور که اشاره شد معدن نقره منزلگاهی است که در مسیر چند راه قرار گرفته است و از آنجا راه به سمت مکّه، بصره، کوفه ادامه می‌یابد. ما مسیر راه را به سوی بصره ادامه می‌دهیم.

---

١. (٢٧)- از طرف تا مدینه ٣۵ میل است. قدامهٔ بن جعفر، کتاب الخراج، ص ۱۱.

٢. (٢٨)- از طرف تا بطن النخل ٢٢ میل است. همان، ص ١١.

٣. (٢٩)- الاعلاق النفیسهٔ و کتاب الخراج مسافت میان، بطن النخل، مکحولین و حصین را ذکر نمی‌کنند.

۴. (٣٠)- همان، ص ١١.

۵. (٣١)- از عسیله تا بطن النخل ٣۶ میل است. همان.

۶. (٣٢)- همان.

٧. (٣٣)- از عسیله تا معدن نقره ۴٢ میل است. همان.

٨. (٣۴)- نگاه کنید به: ابن رسته، الاعلاق النفیسهٔ، ص ٧- ٢٠۶.

اصطخری در مسالک الممالک می‌نویسد: از بصره به مدینه هژده (هیجده) مرحله باشد و به معدن نقره راه کوفه و بصره به هم افتد.[۱] مسیر حرکت امام رضا(ع)، به عنوان محوری فرهنگی، مذهبی، گردشگری و تاریخی بسیاری از زمینه‌های بومی موجود در مسیر را پیش‌روی خود دارد. این مسیر با عبور از نقاط، مسیر و پهنه‌های ارزشمند طبیعی، تاریخی، فرهنگی فرصتی ارزشمند پیش‌روی برنامه‌ریزی و طراحی منطقه‌ای و شهری می‌نهد. از طرفی دیگر الحاق شدن ابعاد معنوی، مذهبی و تاریخی در باب ورود، توقف و عبور امام رضا(ع) به این محدوده‌ها ارزشها و فرصتهای مذکور را غنی‌تر و پربارتر نموده است.

حرکت امام رضا(ع) از این مسیر در زمان مشخصی از تاریخ ایران، به عنوان مهمترین و بزرگترین رویداد دینی و مذهبی کشور قلمداد می‌شود که متعاقب آن رویدادهای مهمی در ادامه آن بوقوع پیوسته است. این رویدادها عبارتند از:

۱- هجرت امام رضا (ع) از مدینه تا مرو و وقوع رویدادهای گوناگون فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در طول سفر: مسیر هجرت امام علیه السلام به این شرح است : مدینه، مکه (برخی این شهر را مسیر هجرت نمی دانند)، نباج، بصره، اهواز، اربق (اربک)، ارجان (بهبهان)، ابرکوه (ابرقوه)، ده شیر (فراشاه)، یزد، قدمگاه خرانق (مشهدک)، رباط پشت بادام، نیشابور، قدمگاه نیشابور، ده سرخ، طوس، سرخس و سرانجام مرو.

۲- ولایت عهدی امام رضا (ع) و وقایع مربوط به آن

۳- هجرت حضرت معصومه (ع) برای پیوستن به امام رضا(ع) و وفات ایشان در شهر قم

۴- هجرت اقوام و خویشاوندان امام رضا (ع) برای پیوستن به امام رضا(ع) و جلوگیری حکومت مامون عباسی از ورود کاروان و درگیری و شهادت بسیاری از نزدیکان و اقوام امام به‌صورت امامزاده‌های متعدد در سراسر ایران بویژه مشهداردهال کاشان، قزوین، سرخون بندرعباس و...

۵- حمایت و ارتباط مردم شهرها و سکونتگاههای ایران از اقوام و خویشاوندان امام رضا (ع)و درگیری با ماموران حکومت عباسی و در نتیجه آن شهادت حامیان مردمی کاروانهای مذکور

۶- احداث قدمگاههایی مربوط به ورود و عبور امام رضا (ع)

۷- نقل سینه به سینه احادیث و روایات و خاطرات امام رضا (ع) و وقایع مربوط به هجرت ایشان در دوره‌های مختلف بعد از آن و ....

۸- بازشناسی مسیر معنوی و آیینی جاده ولایت در دوره معاصر و اقدامات مربوط به احیای آن در دوره کنونی

در واقعه هجرت امام رضا (ع) به ایران، بارگاه امام رضا(ع)، جاده‌های مورد استفاده، منزلگاهها و توقفگاههای کاروان امام رضا(ع)، قدمگاهها و سایر آثاری که بعد از تشرف حضرت به ایران ایجاد گردیدند، را می‌توان در زمره زمینه‌های کالبدی مطالعه نمود. توجه به این بناها و فضاها و توسعه آنها با در نظر گرفتن ملاحظات و نیازهای معنوی و محیطی و انسانی ضروری است. همچنین **آثار تاریخی و باستانی** که در این محور معنوی قرار دارند، نیز جزء زمینه‌های کالبدی محسوب می‌شوند. تلفیق این اماکن با محور رضوی برای تقویت و تنوع بخشی به گردشگری مذهبی در جاده ولایت یکی از راهبردهای پیشروی این محور می‌باشد.

۱. (۳۵)- اصطخری، مسالک الممالک، ص ۲۸.

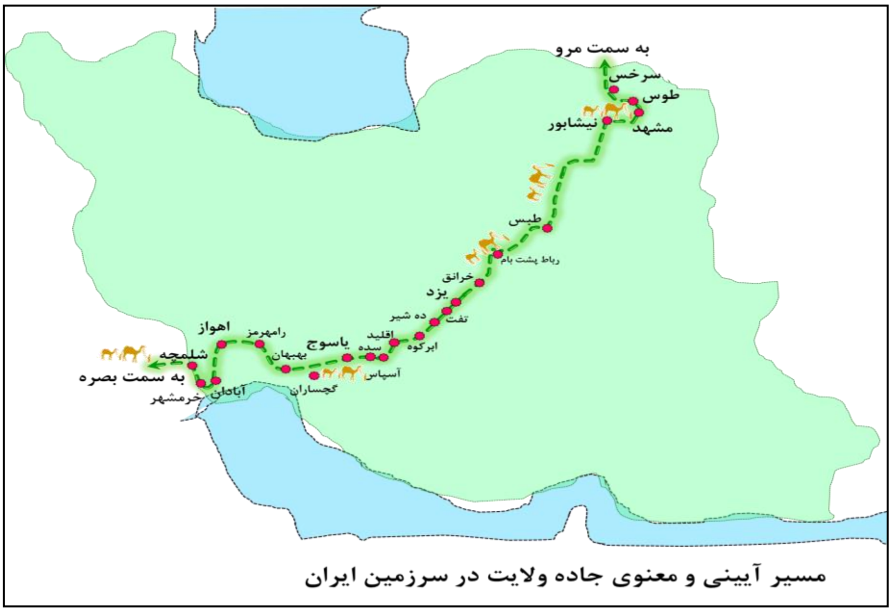
جدول ۱. جدول زمانی حرکت و توقفهای کاروان امام رضا(ع) در مسیر جاده ولایت (سالاری، ۱۳۸۴).

تطبیق تقاویم در زندگانی امام رضا (ع)

ردیف	ایام هفته	شرح	سالهای هجری – قمری			سالهای میلادی			سالهای هجری - شمسی		
			روز	ماه	سال	روز	ماه	سال	روز	ماه	سال
۱	یک شنبه	تولد	۱۱	ذی القعده	۱۴۸	۳۰	دسامبر	۷۶۵	۱۰	دی	۱۴۳
۲	یک شنبه	امامت	۲۵	رجب	۱۸۳	۳	اوت	۷۹۹	۱۲	مرداد	۱۷۸
۳	چهار شنبه	هجرت	۲۵	ذی القعده	۲۰۰	۲۵	ژوئن	۸۱۶	۵	تیر	۱۹۵
۴	پنج شنبه	ورود به نباج	۳	ذی الحجه	۲۰۰	۳	ژوئیه	۸۱۶	۱۲	تیر	۱۹۵
۵	شنبه	خروج از نباج	۵	ذی الحجه	۲۰۰	۵	ژوئیه	۸۱۶	۱۴	تیر	۱۹۵
۶	شنبه	ورود به بصره	۱۲	ذی الحجه	۲۰۰	۱۲	ژوئیه	۸۱۶	۲۲	تیر	۱۹۵
۷	جمعه	خروج از بصره	۱۸	ذی الحجه	۲۰۰	۱۸	ژوئیه	۸۱۶	۲۸	تیر	۱۹۵
۸	جمعه	ورود به اهواز	۲۵	ذی الحجه	۲۰۰	۲۵	ژوئیه	۸۱۶	۴	مرداد	۱۹۵
۹	دو شنبه	خروج از اهواز	۲۶	محرم	۲۰۱	۲۵	اوت	۸۱۶	۴	شهریور	۱۹۵
۱۰	چهار شنبه	ورود به ابرکوه	۵	صفر	۲۰۱	۳	سپتامبر	۸۱۶	۱۳	شهریور	۱۹۵
۱۱	دو شنبه	خروج از ابرکوه	۱۰	صفر	۲۰۱	۸	سپتامبر	۸۱۶	۱۸	شهریور	۱۹۵
۱۲	یک شنبه	ورود به یزد	۲۴	صفر	۲۰۱	۲۱	سپتامبر	۸۱۶	۱	مهر	۱۹۵
۱۳	شنبه	خروج از یزد	۱	ربیع الاول	۲۰۱	۲۷	سپتامبر	۸۱۶	۶	مهر	۱۹۵
۱۴	سه شنبه	ورود به نیشابور	۱۷	ربیع الاول	۲۰۱	۱۴	اکتبر	۸۱۶	۲۳	مهر	۱۹۵
۱۵	شنبه	خروج از نیشابور	۱۱	ربیع الاخر	۲۰۱	۸	نوامبر	۸۱۶	۱۸	آبان	۱۹۵
۱۶	یک شنبه	ورود به مرو	۲۳	ربیع الاخر	۲۰۱	۳۰	نوامبر	۸۱۶	۱۰	آذر	۱۹۵
۱۷	سه شنبه	ولایت عهدی	۲	رمضان	۲۰۱	۲۴	مارس	۸۱۶	۵	فروردین	۱۹۶
۱۸	چهار شنبه	روز زیارتی	۲۳	ذی القعده	۲۰۲	۳	ژوئن	۸۱۸	۱۳	خرداد	۱۹۷
۱۹		در سرخس	تاکنون تاریخ قابل قبولی بدست نیامده است، که در این خصوص نیاز به کمک پژوهشگران می باشد.								
۲۰	دو شنبه	شهادت	۲۹	صفر	۲۰۳	۵	سپتامبر	۸۱۸	۱۵	شهریور	۱۹۷

مسیر هجرت امام رضا(ع) از مدینه به مرو همانند شکل شماره ۱ چنین است: ۱- مدینه ۲- مکه ۳- نباج ۴-بصره ۵- اهواز ۶-اربق (اربک) ۷-ارجان(بهبهان) ۸- ابرکوه(ابرقو) ۹- ده‌شیر(فراشاه) ۱۰- یزد ۱۱-قدمگاه خرانق (مشهدک) ۱۲-رباط پشت‌بام ۱۳-نیشابور ۱۴- قدمگاه نیشابور ۱۵- ده‌سرخ ۱۶- طوس ۱۷-سرخس ۱۸- مرو (سیدکباری، ۱۳۷۶، ۲۳).

شکل۱. مسیر حرکت امام رضا(ع) از مدینه تا طوس، گذرگاهها و توقفگاههای کاروان امام رضا (ع) در سرزمین ایران (ترسیم توسط نگارنده)

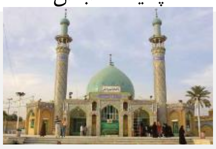


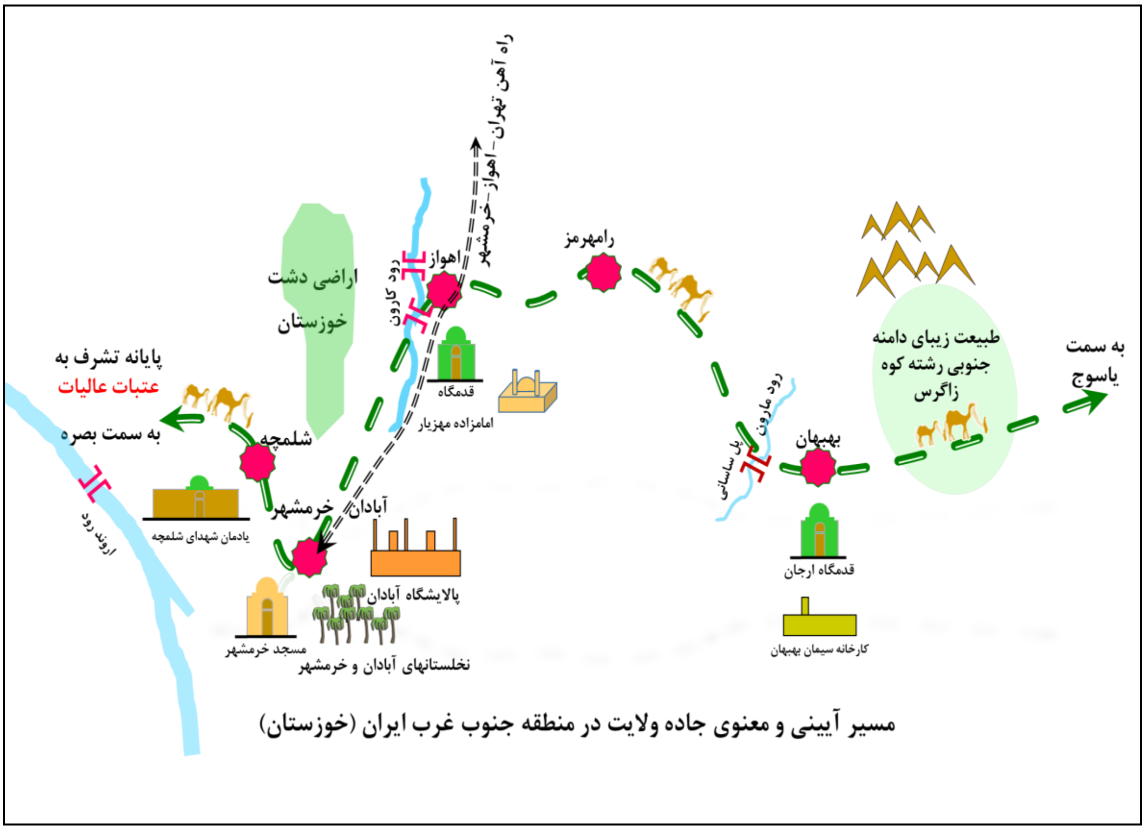
٤-ورود امام رضا (ع) به منطقه خوزستان:

امام رضا (ع) در ورود به ایران از شهرهای اهواز، رامهرمز، شلمچه و ... عبور نموده است. کاروان تا اهواز، از ساحل تا کارون طی طریق نموده و در طول مسیر از آب و علوفه حوضه رود بهره گرفته و تا اهواز هیچ اثری از آن بجای نمانده است. سپس در آرمگاه علی‌بن مهزیار، صحابه آن حضرت و حضرت جواد(ع) در

نزدیکی کارون، توقف نمود. کاروان پس از گذر از کارون، مسیر رامهرمز را در پیش می‌گیرد و با بهره‌گیری از نعمات دشت جنوبی زاگرس و گذر از رامهرمز به سوی ارجان که در هشت کیلومتری شمال بهبهان قرار دارد، طی طریق می‌نماید و با گذر از مارون از طریق پل ساسانی که هنوز آثاری از آن باقی می‌ماند در ساحل شرقی رود اتراق می‌نماید و قدمگاهی دیگر برای تسکین درد دردمندان پدید می‌آید (سالاری، ۱۳۸۸). در منطقه خوزستان، خاطرات و رویدادهای مربوط به دفاع مقدس و شهدای جنگ تحمیلی و یادمانها و آثار برجای مانده از این دوران، به همراه تبرک این منطقه به قدوم مبارک امام رضا(ع) حائز اهمیت است. جدول زیر زمینه‌ها و رویدادهای این منطقه را نشان می‌دهد.

جدول ۲.شهرها و مناطق واقع بر مسیر هجرت امام رضا (ع) به ایران در منطقه خوزستان (نگارنده)

منطقه	شهر/منطقه	رویداد	آثار برجای	سایر زمینه‌های	تصویر
منطقه اول: خوزستان	اروند	عبور کاروان امام رضا(ع) از رود اروند	-	یادمان عملیات والفجر ۸ در اروندکنار، وقایع مربوط به جنگ تحمیلی و آثار آن از یادمان عملیات والفجر ۸ جمله عملیات والفجر۸،	 مسجد فاو در آن‌سوی اروندکنار
	شلمچه	اولین منزلگاه امام رضا(ع) در سرزمین ایران	یادمان شهدای شلمچه	آثار و خاطرات جنگ تحمیلی از جمله عملیات کربلای ۵؛ آرامگاه شهدای گمنام	 یادمان شهدای شلمچه در نزدیکی خرمشهر
	خرمشهر		-	آثار و خاطرات جنگ تحمیلی از جمله عملیات آزادی خرمشهر و ...	 مسجد خرمشهر
	آبادان	عبور کاروان امام رضا(ع) از آبادان و استفاده از طبیعت منطقه	قدمگاه امام رضا(ع)	آثار و خاطرات جنگ تحمیلی؛ حصر آبادان؛ پالایشگاه آبادان؛ نخلستانها و ...	 پالایشگاه آبادان
	اهواز	عبور کاروان امام رضا(ع) از اهواز و استفاده از طبیعت منطقه	-	آثار و خاطرات جنگ تحمیلی؛ امامزاده مهزیار؛ بناهای تاریخی؛ پل‌رودها؛ رودها و سدهای زیبا	 امامزاده مهزیار در اهواز
	کارون	عبور کاروان امام رضا(ع) از کارون و استفاده از طبیعت منطقه	-	طبیعت جذاب منطقه؛ طبیعت دیدنی رودها و سدهای کارون	 پل روی کارون در اهواز
	رامهرمز	عبور کاروان امام رضا(ع) از رامهرمز و استفاده از طبیعت منطقه	-	طبیعت جذاب منطقه؛ طبیعت دیدنی دشت جنوبی زاگرس	 طبیعت زاگرس جنوبی
	بهبهان (ارجان)	عبور کاروان امام رضا(ع) از رود مارون؛ نماز در مکان قدمگاه ارجان و استفاده ازطبیعت منطقه	قدمگاه ارجان	رود مارون؛ طبیعت جذاب منطقه جنوبی زاگرس؛ بافت تاریخی شهر بهبهان؛ پل ساسانی؛ کارخانه سیمان و...	 قدمگاه ارجان در بهبهان



شکل ۲. مسیر معنوی جاده ولایت در منطقه خوزستان (ماخذ: نگارنده)

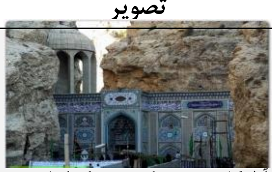
۵-ورود امام رضا (ع) به منطقه یاسوج و اقلید:

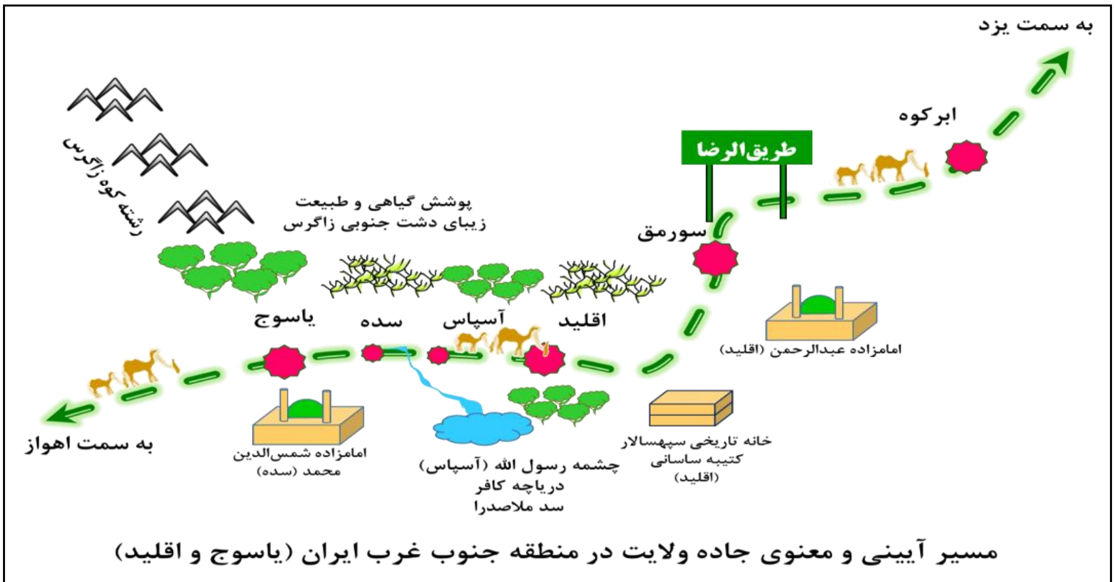
از ارجان تا شهر کهن ابرکوه، نشانه معتبری وجود ندارد و در هیچ سند تاریخی، به عبور کاروان امـام (ع) از شـیراز اشـاره‌ای نشـده است، زیرا علاوه بر طولانی شدن مسیر، زمینه تمـاس دوسـتداران ولایت با امام(ع) مهیاتر می‌گشت، بدین جهت عبوری غیرمتعـارف از دره مارون و گذر از معبرهای کم‌عرض و پرعمق تا رسیدن به تل خسرو (یاسوج) و اقلید و ورود به کویر ابرکوه پیش‌بینـی مـی-گردد(سالاری، ۱۳۸۸). قدمگاه سده و وجـود مقـابر امامزادگـان، و زنان نیکوسرشت به مانند بی‌بی‌خاتون در منطقـه مبـین مسـیری است که کاروان آن را پیموده است. بر سر در ورودی بنایی محقر، در ساحل شرقی مارون و به فاصله کمی در غرب کارخانه سیمان بهبهان یک بیت شعر با متن ذیل جلوه‌گر است:

گر میسر نشود بوسه زنم پایش را
هر کجا پای نهد بوسه زنم جایش را

این بنا قدمگاه امام رضا(ع) می‌باشد که به عهد دیلیمان برمی-گردد. در مجاور بنای مذکور، آثار پلی که پیوند دهنده ساحل شرقی به ساحل غربی رود مارون بوده مشهود است. مهمترین نقطه مسیر سفر امام رضا(ع)، بعد از قدمگاه ارجان، قدمگاه سده می‌باشد. شهر سده در شمال استان فارس، در فاصله ۱۶۵ کیلومتری شیراز و ۷۵ کیلومتری اقلید می‌باشد.امام رضا (ع) در سفر خویش در این شهر عبور نموده و کاروان بر سر چشمه‌ساری که هم‌اکنون درختانی چندصدساله و سربه‌فلک کشیده دارد توقف کرده و مدتی در آنجا سکنی گزیدند.

جدول ۳. شهرها و مناطق واقع بر مسیر هجرت امام رضا (ع) به ایران در منطقه یاسوج و اقلید (ماخذ: نگارنده)

منطقه	شهر/منطقه	رویداد	آثار	سایر زمینه‌ها	تصویر
منطقه دوم : یاسوج و اقلید	یاسوج	عبور کاروان امام رضا(ع)	_	طبیعت منطقه ؛ درختان و پوشش گیاهی زیبای منطقه؛ زیارتگاه بی‌بی حکیمه در نزدیکی گچساران، آثار تاریخی و...	 آرامگاه بی‌بی حکیمه در کهکیلویه و بویراحمد
	سده (استان فارس)	توقف کاروان امام رضا(ع) نماز اماما در مکان قدمگاه سده و استفاده چشمه منطقه	قدمگاه سده (مسجد) امیرالمومنین)	حرم امامزاده شمس‌الدین محمد؛ چشمه رسول‌الله ؛ درختان و پوشش گیاهی زیبای منطقه؛ روستای آسپاس، دریاچه کافر، آثار تاریخی و...	 قدمگاه سده
	آسپاس (استان فارس)	توقف کاروان امام رضا(ع) نماز اماما در مکان قدمگاه سده و استفاده چشمه منطقه	قدمگاه ارجان (مسجد) امیرالمومنین)	حرم امامزاده شمس‌الدین محمد؛ چشمه رسول‌الله ؛ درختان و پوشش گیاهی زیبای منطقه؛ روستای آسپاس، دریاچه کافر، آثار تاریخی و...	 جاده طریق الرضا در مسیر اقلید
	اقلید (استان فارس)	عبور کاروان امام رضا(ع)	قدمگاه اقلید	امامزاده عبدالرحمن، طبیعت منطقه ؛ سد ملاصدرا،درختان و پوشش گیاهی زیبای منطقه؛ آثار تاریخی (حوضچه و کتیبه ساسانی، خانه سپهسالار)	 طبیعت اقلید



شکل ۳. مسیر معنوی جاده ولایت در منطقه یاسوج و اقلید(ماخذ: نگارنده)

٦- ورود امام‌رضا (ع) به منطقه یزد:

شهر ابرکوه که عمر سرو باستانیش به حدود پنج‌هزار سال می-رسد، در حاشیه کویر و بر سر راه یزد به شیراز واقع شده و مسجد

بیرون قدمگاه امام رضا(ع) یکی از آثار ارزشمندی است که در جنوب‌شرقی شهر قرار دارد. ساکنان ابرکوه به نقل از اسلاف که آنهم سینه به سینه انتقال یافته است با بیان معجزاتی یاد و خاطره حضور کاروان نور را گرامی می‌دارند. نقل است که به زمان ورود امام(ع) به آن شهر، اداره امور حمام به عهده پیرمردی بود که کهولت مانع از انجام صحیح خدمت می‌شد، او شرح ناتوانی خویش و اشتیاق به خدمت را به عرض امام رسانید، امام او را امر به مسدود ساختن آتشخانه حمام نمودند و از آن زمان تا وقتی که

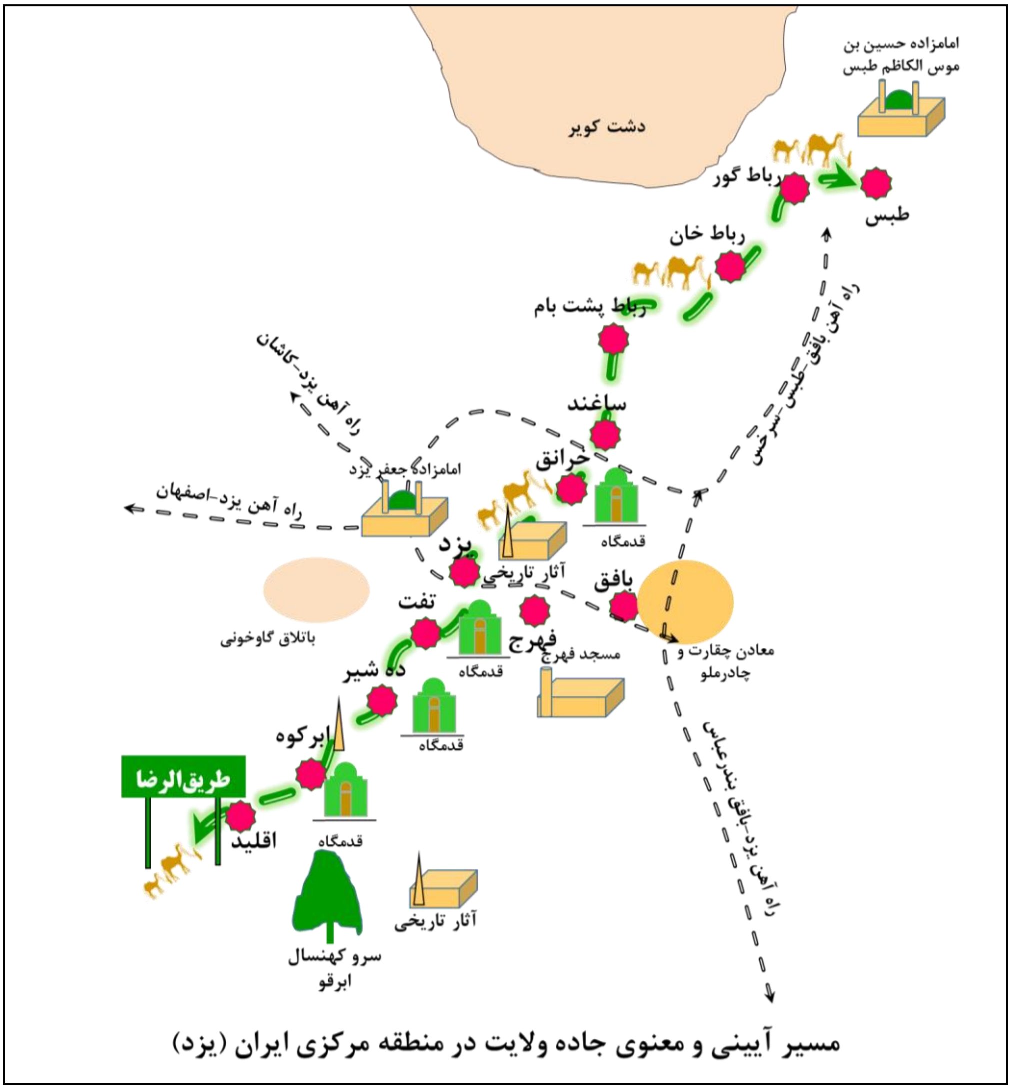
پیرمرد در قید حیات بود حمام همواره گرم می‌شد و شکایتی هم مطرح نبود. در روستای تاریخی توران پشت، در فاصله ۶۰ کیلومتری جنوب شهرستان تفت، یکی دیگر از آبادیهایی است که در مسیر سفر امام(ع) داشته است. در این شهر قدمگاه منسوب به امام رضا(ع) و دیگر جاذبه‌های گردشگری مانند شیخ جنید، پیرمراد، بقعه سیدگل‌سرخ، چهل‌دختران و .... وجود دارد. شهر خرانق، علاوه بر اینکه جزئی از مسیر سفر امام رضا(ع) بوده، آرامگاه بابا خادم، خدمتگذار امام رضا(ع) را نیز در خود جای داده است. بعد از صحرای طبس، کاروان وارد منطقه کوهستانی شده و سفر خویش را به سمت خراسان ادامه می‌دهند. همچنین در منطقه جوخواه طبس، که منطقه سرسبز و آباد است، علاوه بر وجود امامزاده حسین(ع)[1] برادر امام رضا(ع) توقف کاروان نقل شده است.

جدول ۴. شهرها و مناطق واقع بر مسیر هجرت امام رضا (ع) به ایران در منطقه یزد (ماخذ: نگارنده)

منطقه	شهر/منطقه	رویداد	آثار برجای مانده	سایر زمینه‌ها	تصویر
منطقه سوم : یزد	ابرکوه	منزلگاه کاروان امام رضا(ع)	مسجد و قدمگاه امام رضا در ابرکوه	کتیبه تاریخی سرو کهنسال، آثار باستانی، راه باستانی شاهی،	 قدمگاه امام رضا(ع) در ابرکوه
	تفت	عبور کاروان امام رضا(ع)	قدمگاه مرتضی علی در شهر تفت	آثار تاریخی؛ سنت سوگواری و نخل گردانی؛ طبیعت کویری منطقه	 قدمگاه مرتضی علی در تفت
	توران پشت	توقف کاروان امام رضا(ع) در مکان قدمگاه توران پشت	قدمگاه امام رضا(ع)	قلعه تاریخی و گنبد جنید بغدادی؛ معدن سنگ؛ روستای باستانی توران پشت	 منبر مرمرین در قدمگاه توران پشت
	دهشیر	عبور کاروان امام رضا(ع)	قدمگاه ده شیر	کتیبه تاریخی مسجد	 قدمگاه امام رضا(ع) در دهشیر
	خرانق	منزل نمودن کاروان امام رضا(ع) و نماز امام در قدمگاه خرانق	قدمگاه مشهدک	روستای تاریخی خرانق؛ بناهای تاریخی	 قدمگاه امام رضا(ع) در مشهدک خرانق
	فراشاه اسلامیه	توقف کاروان امام در قدمگاه فراشا	سنگ قدمگاه فراشا	جد مشهد علی بن موسی‌الرضا(ع)	 بافت تاریخی خرانق
	فرط	منزل نمودن کاروان امام رضا(ع) در قدمگاه	مسجدوقدمگاه فرط	کتیبه تاریخی مسجد	 قدمگاه فرط

---

۱. امامرضا(ع) در دوره ولایت‌عهدی، طی نامه‌ای به حاکم وقت طبس مرقوم داشته و به یافتن یکی از برادران خود که در آن ناحیه مفقود شده او را موظف ساخته‌اند(سالاری، ۱۳۸۸).



شکل ۵. مسیر معنوی جاده ولایت در منطقه مرکزی یزد(ماخذ: نگارنده)

۷- ورود امام رضا (ع) به منطقه خراسان

اتراق‌گاه دیگر امام پس از نیشابور، قدمگاه است که یکی از پرآوازه‌ترین توقفگاههای کاروان امام رضا (ع) می‌باشد. سالانه عده کثیری برای زیارت به آنجا می‌روند و از چشمه آب بهره گرفته و پوست درختان کهنسال به رسم تبرک به همراه خود می‌برند. در این محدوده از گذشته، آب‌انبار، کاروانسرای معتبری وجود داشته است. نقل است که امام(ع) پس از ورود به نیشابور در محله فز یا بوژ، کوچه بلاش‌آباد و در منزلی که صاحب آن بعدا پسندیده لقب گرفت، اسکان گزیدند و هسته بادامی را در گوشه حیاط منزل نشاندند. آن هسته درختی شد و قد برافراشت و تا سالها بعد میوه و پوست آن درخت، شفابخش درد دردمندان بود.در این شهر، امام هنگاه عزیمت، به تقاضای دو تن از بزرگان شهر، **حدیث سلسله‌الذهب** را قرائت فرمودند. بعد از نیشابور، توقفگاه دیگر کاروان امام در منطقه خراسان، روستای ده‌سرخ می‌باشد. انجام مراسم نماز در شمال‌شرقی ده‌سرخ، چشمه‌زمینی مشهور به تختگاه امام(ع) وجود دارد که از نظر اهالی متبرک بوده و مراسم مذهبی در آن انجام می‌گیرد. کاروان امام پس از ده‌سرخ در مسیر طوس، با گذر از پستی‌وبلندی‌ها به سناباد وارد می‌شود و در باغ حمیدبن قحطبه طایی اسکان می‌گیرد و در این مسیر شاید از کوه معجونی که با سنگ آن ظروف زیبا می‌سازند گذر کرده باشد. مسیر بعدی، شهرهای طوس و مرو می‌باشند که در مسیر جاده ابریشم واقع شده‌اند. امام در مسیر طوس برای زیارت آرامگاه خواجه ربیع توقف می‌نمایند و سپس به مرو[1] حرکت می-نمایند.

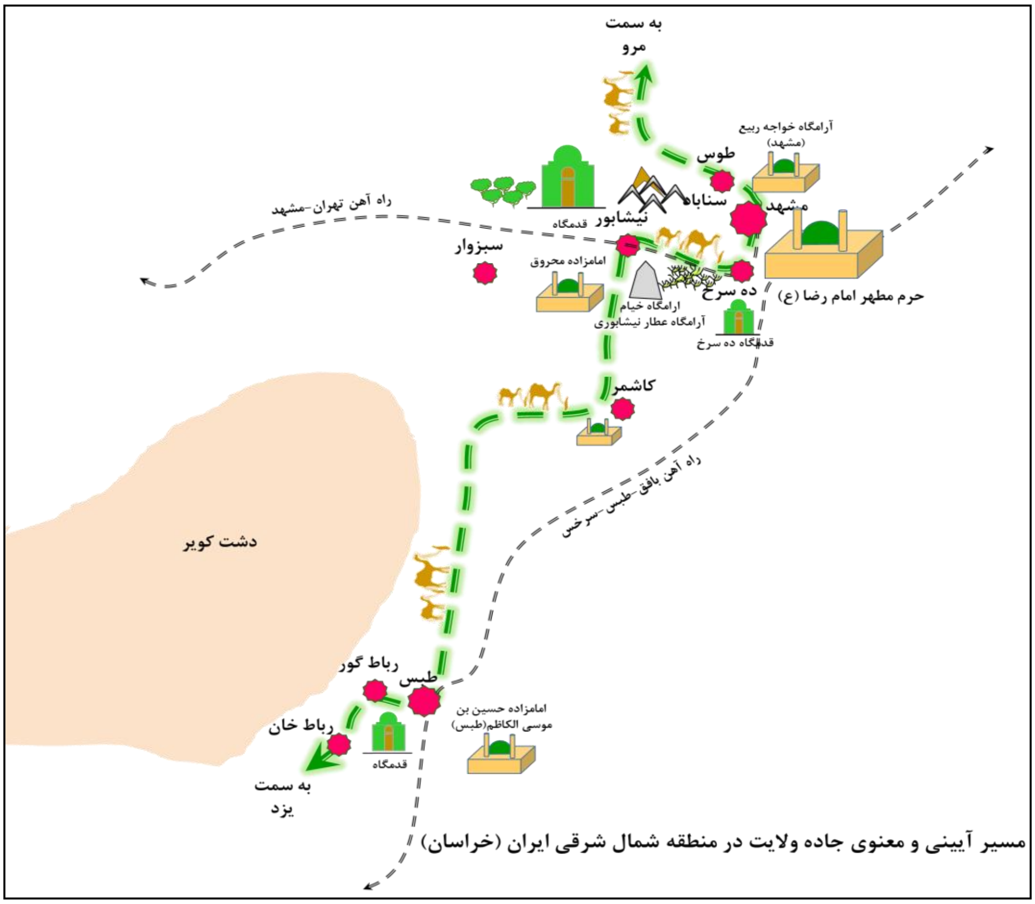
---

۱. شهر مرو در جنوب‌شرقی ترکمنستان و در انتهای کویر قره‌قوم واقع است.

تقریبا در تمامی نوشته‌های اولیه اسلامی "سناباد" به عنوان قریه-ای با باغ‌های متعدد در مجاورت شهر نوقان معرفی شده است. باغ و عمارت احمدبن قحطبه طائی(فرمانروای خراسان) در سال ۱۹۳ هجری مدفنِ هارون‌الرشید و از سال ۲۰۳ هجری با دفن پیکر مطهر امام رضا(ع) هستهٔ مرکزی تشکیل و گسترش شهر مشهد گردید (بختیاری شهری و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۸). شهر طوس به عنوان یکی از شهرهای مهم منطقه خراسان، تغییرات و تحولات فراوانی در طول تاریخ به خود دیده است. در کتب و متون تاریخی، شهر طوس و توابع آن از جمله نوقان و سناباد، پس از شهادت و مدفون شدن امام رضا(ع) با تحولات عمده‌ای روبرو و به شهری مقدس تبدیل شده‌اند (صدری‌کیا، ۱۳۹۴: ۴۸). اهمیت زیارت مشهدالرضا توسط جهانگردان و گردشگران بویژه سیاحان اروپایی در دوره‌های گذشته بیان شده است. "الکسی بارنز" بازرگان انگلیسی که در سال ۱۲۴۸ به ایران سفر کرده است، در سفرنامه‌اش خود چنین می‌نویسد: "مشهد نورانی‌ترین نقطه زمین است؛ زیرا محل اشراق انوار الهی است". همچنین (طاهرنیا، ۱۳۹۱: ۴۹).

جدول ۵. شهرها و مناطق واقع در مسیر هجرت امام رضا(ع) به ایران در منطقه خراسان (ماخذ: نگارنده)

منطقه	شهر/منطقه	رویداد	آثار	سایر زمینه‌ها	تصویر
منطقه چهارم: خراسان	طبس	عبور کاروان امام رضا(ع)؛ گم شدن برادر امام و نامه به حاکم طبس	–	امامزاده حسین بن موسی الکاظم؛ آثار تاریخی؛ کویر طبس؛ آثار طوفان شن	 امامزاده حسین بن کاظم در طبس
	نیشابور	توقف و منزل نمودن کاروان امام رضا(ع) در مکان قدمگاه نیشابور	قدمگاه نیشابور	باغ و کاروانسرا و حمام چشمه و اب‌انبار قدمگاه؛ امامزاده محروق، طبیعت منطقه؛ کوه بینالود؛ آرامگاه خیام و عطار نیشابوری	 قدمگاه امام رضا (ع) در نیشابور
	ده سرخ	منزل نمودن کاروان امام و نماز امام در روستای ده سرخ	تختگاه امام رضا(ع)	قریه‌الحمراء؛ چشمه رضا	 قدمگاه امام رضا (ع) در ده‌سرخ
	سناباد	اتراق امام در باغ حمیدبن قحطبه طایی	–	کوه معجونی زیبایی با صنعت ظروف سازی در مسیر جاده ابریشم	 حرم امام رضا(ع) در مشهد مقدس
	طوس	زیارت آرامگاه خواجه ربیع	آرامگاه خواجه ربیع	آرامگاه خواجه ربیع در مسیر طوس به مرو	 آرامگاه خواجه ربیع در مشهد
	مرو	سکونت و ولایت عهدی امام	–	واقع در ترکمنستان	 قدمگاه امام رضا (ع) در مرو



شکل ۶. مسیر معنوی جاده ولایت در منطقه شمال‌شرقی ایران ؛ منطقه خراسان (ماخذ: نگارنده)

۸-نتیجه‌گیری

گردشگری مذهبی رویکردی است که در توسعه پایدار شهرهای مذهبی می‌تواند بکار گرفته شود. خوداتکایی این شهرها در ابعاد اقتصادی و عدم وابستگی به کمک‌ها مالی دولتی می‌تواند به تحقق پایداری اقتصادی این شهرها کمک نماید. اتکای شهر، شهروندان و گردشگران به مراکز مذهبی و آیین‌های مربوطه نیز می‌تواند به پایداری فرهنگی_ اجتماعی آنها کمک نماید. این رویکرد راهبردها و سیاستهایی را می‌طلبد که بر محوریت زیارت، زائران و مراکز مذهبی متمرکز شده باشد. در این راستا حفاظت و احیای مجموعه‌ها و مراکز مذهبی بویژه امامزاده‌ها ضروری است. بهتر است که این مراکز به صورت مجموعه‌های چندمنظوره فرهنگی، مذهبی، هنری و اجتماعی توسعه داده شود. در نظر گرفتن سلسله مراتب فضایی شامل جلوخان و پیش‌فضای ورودی، سردر، حیاط مرکزی، ایوان و رواق و فضاهای سرپوشیده و نیمه سرپوشیده با تلفیقی از عناصر طبیعی(بویژه اب و گیاه) ضروری است.

یکی از مهمترین زمینه‌های فرهنگی و مذهبی ایران، هجرت امام رضا(ع) از مدینه تا مرو و عبور کاروان از مناطق و شهرهای مختلف ایران می‌باشد. این واقعه عظیم فرهنگی، مذهبی و سیاسی فرصتی ذی‌قیمت را پشی‌روی توسعه زمینه‌گرا این مناطق می‌نهد که با بازشناسی، برنامه‌ریزی و طراحی زمینه‌گرا محقق خواهد شد. با نگاهی جامع به این موضوع، می‌توان واقعه فرهنگی، مذهبی و تاریخی را با سایر زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، طبیعی شهرها و مناطق ایران درآمیخت. چنانکه با ایجاد مسیری فرهنگی گردشگری امام رضا(ع) ضمن ارتقای کیفیات محیطی و زندگی به تعمیق مفاهیم رضوی پرداخت. چنین مسیر چندمنظوره گردشگری مذهبی نیازمند تقویت و ایجاد زیرساختهای موردنیاز در ابعاد مختلف خواهد بود. این نیازها شامل تاسیسات و تجهیزات حمل‌ونقل عمومی، رفاهی، تفریحی و تفرج‌گاهی، بهداشتی و درمانی، ایمنی و امنیتی، نشانه‌ها و نمادهای راهنما و خاطره‌انگیز و ... می‌باشد. محور فرهنگی _گردشگری رضوی با بهره‌مندی از زیرساختهای گردشگری، مذهبی، حمل‌ونقلی، تفریحی به مثابه محوری فرهنگی گردشگری و مذهبی در سطح ملی و بین‌المللی عمل می‌کند.

طراحی‌شهری راهبردی به توسعه همه‌جانبه کمی و کیفی این محور منجر می‌شود". این امر می‌تواند با بکارگیری نشانه‌ها و نمادهایی از قبیل دروازه‌های ورود و خروج امام رضا(ع)، سقاخانه‌ها، نقاره‌خانه‌ها و مراسم نقاره‌زنی و سایر یادمانهای کالبدی_فرهنگی بطور موقت و دائم می‌توان به تعمیق مناظر فرهنگی رضوی پرداخت. همچنین آیین‌های استقبال و بدرقه کاروانهای زیارتی امام‌رضا(ع)، محورها و ایستگاههای مربوطه، حرکت دسته‌های عزاداری حسینی منطبق بر این محورها در ایام و مناسبتهای ویژه؛ توجه به معماری و شهرسازی اسلامی در این مسیر از مقیاس کلی سکونتگاهها تا جزییات معماری می‌تواند در این راستا مفید واقع شود

۷- منابع

۱. ابن سینا، شیخ‌الرئیس (۱۳۲۱): رسائل، ترجمه ضیاءالدین دری، انتشارات ، چاپ، صص ۲۶۸-۲۶۹.

۲. الیاده، میرچاده (۱۳۷۵۹: مقدس و نامقدس، ترجمه نصرالله زنگویی، تهران، انتشارات سروش، چاپ اول.

۳. ابن‌طاووس، السید عبدالکریم (۱۳۶۸): فرحه‌الغری، جلد ۱، ص ۱۰۵.

۴. باقری، نفیسه و دردشتی، سمیرا (۱۳۹۲): کارکردهای اجتماعی امامزادگان و مناسک مذهبی آنها مطالعه موردی امازاده درب امام اصفهان و امامزاده نرمی دولت‌آباد، نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان، جلد اول، صص ۱۲۳-۱۵۹.

۵. بختیاری شهری، محمود و همکاران(۱۳۹۴): پژوهشی پیرامون جغرافیای تاریخی فرهنگی ناحیه طوس در چهار قرن نخستین اسلامی با اتکاء به داده‌های باستان‌شناختی و متون تاریخی، نشریه علمی و پژوهشی خراسان بزرگ، سال ششم، شماره ۲۱، صص ۱۱- ۳۰.

۶. سالاری، علی‌اصغر(۱۳۸۸):"راه ولایت"، انتشارات موسسه مرکز گسترش سینمای مستند و تجربی، چاپ اول.

۷. علیخانی، م(۱۳۹۱):"جاده ولایت"، مقاله اینترنتی، قابل دسترسی در سایت www.shamstoos.ir .

- فقیهی، حسین (۱۳۸۶): نشریه :علوم قرآن و حدیث "فرهنگ کوثر"، پاییز ۱۳۸۶ - شماره ۷۲، صص ۳۲-۳۵.

۸. سیدکباری،سید علی رضا(۱۳۷۶): نشریه :علوم قرآن و حدیث "فرهنگ کوثر "، شماره ۴، تیرماه ۱۳۷۶، صص ۲۰-۲۳.

۹. قمی، حاج شیخ عباس (۱۳۷۶): منهتی‌الامال، قم، موسسه انتشارات هجرت، ص ۹۹۴.

۱۰. ابن‌شهر اشوب(۱۳۹۲): مناقب آل‌ابی‌طالب، جلد ۴، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت (ع)، ص ۳۴۸. قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی http://lib.ahlolbait.com

۱۱. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، محمد (۱۳۹۰): گردشگری ماهیت و مفاهیم، تهران، انتشارات سمت.

۱۲. علامه مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی بن مقصودعلی (۱۴۰۴.ق): بحارالانوار، انتشارات الوفاء بیروت، جلد ۴۹، ص ۱۲۷.

۱۳. شیخ مفید(عکبری بغدادی)، محمد بن محمد بن نعمان(۱۴۱۳ه.ق): ارشاد، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، ص ۲۷۰.

۱۴. صنیع‌الدوله، محمدحسن‌خان (۱۳۶۲): مطلع‌الشمس، انتشارات (یساولی)فرهنگسرا، جلد ۲، ص ۷۴۰.

۱۵. عرفان‌منش، جلیل (۱۳۷۶): جغرافیای تاریخی هجرت، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ اول.

۱۶. شیخ صدوق (۱۳۷۸): عیون اخبارالرضا، تصحیح استاد علی اکبر غفاری و ترجمه حمید رضا مستفید، انتشارات جهان.

۱۷. طبرسی (۱۳۹۲ه.ق): اعلام‌الوری، بیروت، دارالمعرفه، تصحیح علی اکبر غفاری جلد ۱، ص ۸۹.

۱۸. رفیعی، علی (۱۳۸۹): زندگانی امام رضا (ص) به نقل از عیون اخبار الرضا، ص ۱۶۳.

۱۹. گروتر، یورگ(۱۳۷۵):" زیباشناختی در معماری"، ترجمه جهانشاه پاکزاد و عبدالرضا همایون، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول.

۲۰. راپوپورت، امس، ترجمه راضیه رضازاده، منشاء فرهنگی مجتمع های زیستی، پیوست کتاب تاریخ شهر، تهران، جهاد دانشگاهی علم و صنعت، ۱۳۶۸.

۲۱. رضویان، محمدتقی. شالی، محمد (۱۳۹۰): جغرافیای تاریخی خراسان، نشریه علمی و پژوهشی خراسان بزرگ، سال دوم، شماره ۴،صص ۶۷- ,۹۰

۲۲. دورانت، ویلیام جیمز(۱۳۷۰): تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام و ع پاشایی، انقلاب اسلامی، یازده جلد، جلد اول و دوم، چاپ سوم، تهران.

۲۳. قادری، اسماعیل و عزت اله عزتی و شقایق حافظی‌زاده(۱۳۸۸): راهکارهای استفاده از مراسم تاسوعا و عاشورا به عنوان پتانسیل توریسم فرهنگی – مذهبی در محدوده بخش مرکزی تهران، مجله فضای جغرافیایی، سال نهم، شماره ۲۸، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر.

۲۴. مؤمنی، مصطفی(۱۳۸۶): بحثی در شهرنشینی و جغرافیای اوقات فراغت و گردشگری در کتاب، توسعه شهرنشینی و صنعت گردشگری در ایران (از مفهوم تا ر اهکار)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، چاپ اول، تهران.

۲۵. طاهرنیا، بهروز(۱۳۹۱): بارگاه رضوی از نگاه جهانگردان از قرن ۱۶ تا ۱۹۱۴، نشریه علمی و پژوهشی خراسان بزرگ، سال سوم، شماره ۷، صص ۴۱- ۵۱.

۲۶. صدری‌کیا، سمیه(۱۳۹۴): اصول توسعه کالبدی حرم رضوی با تاکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری، نشریه علمی و پژوهشی خراسان بزرگ، سال ششم، شماره ۱۸، صص ۴۷- ۶۰

۲۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴): تفسیر نمونه، جلد سوم، چاپ اول، تهران، نشر دارالکتاب الاسلامیه.

۲۸. مک لولین، شون (۱۳۸۳): دین مراسم مذهبی و فرهنگ، ترجمه افسانه نجاریان، اهواز، نشر رسش.

۲۹. تیموتی، دالن. جی و دنیل. ج اولسن (۱۳۹۲): گردشــگری، دیــن و سفرهای معنوی، تهران، نشر جامعه‌شناسان.
۳۰. خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۷۲): دین‌پژوهی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۳۱. مدنی، ملا عبدالرسول (۱۳۷۰): تاریخ کاشان، کاشان، چاپ اول.
۳۲. نامی، محمدحسین(۱۳۹۰): نقش گردشگری مذهبی در تحول اقتصادی شهر مشهد، نشریه علمی و پژوهشی خراسان بزرگ، سال دوم، شماره ۳، صص ۱۰۹- ۱۳۰.
33. Nolan, M.L/Nolan,s (1989).Christian Pilgage in Modern Western Europe Chapel Hill, the university of North Carolina press.